

***Onde hai eguas, poldros nacen*¹. A realidade vista dende os equinos**

Fernando Groba Bouza²

Análise e interpretación do contido da “Compilación da fraseoloxía equina galega actual” que publicamos no número anterior de *Cadernos de fraseoloxía galega*. Este novo estudo pretende amosar os alicerces sobre os que se asentan 1951 unidades fraseolóxicas relacionadas co mundo equino dende un enfoque zoolóxico e antropolóxico. Asemade, dá a coñecer un animal que, logo da gran transcendencia que tivo para a nosa cultura, está a ser un gran descoñecido para as novas xeracións, cada vez máis urbanizadas.

Palabras clave: équidos, interpretación fraseolóxica, zooloxía, antropoloxía.

Analysis and interpretation about the content of the “Compilation of the present Galician equine phraseology” wich was published in the previous issue of the Notebooks of Galician phraseology. This new study tries to show the foundations of the 1951 phraseological units related to equine world from a zoological and anthropological focus. At the same time, this article presents an animal wich despite having been very important to our culture, is being a great unknown to new generations, more and more built-up.

Keywords: equidae, phraseological interpretation, zoology, anthropology.

1. Introducción

Este artigo nace como unha necesidade latente de interpretar o contido da “Compilación da fraseoloxía equina galega actual” que publicamos no número anterior

Data de recepción 25/04/2011 Data de aceptación 19/09/2011

¹ Incluímos este refrán no título por ser representativo da produtividade fraseolóxica equina que hai en Galicia. A existencia de case 50 000 equinos no noso país é a orixe directa dos case 2000 fraseoloxismos que recolleemos na nosa compilación.

² Ex-bolseiro do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades e secretario actual da Asociación de Criadores de Cabalos de Pura Raza Galega (Puraga). Agradecemos encarecidamente a colaboración de Francisco Pereira Diz e de Ignacio Alonso Rodríguez da Clínica Equina O Cabalo que nos ofreceron o seu asesoramento técnico; tamén agradecemos as observacións e suxerencias dos diversos correctores que permitiron mellorar o texto; especialmente a Xesús Ferro Ruibal as noticias das notas 31 e 32.

de *Cadernos de Fraseoloxía Galega* (Groba 2010). A finalidade deste traballo que agora presentamos é dobre. Por unha banda, quere debuxar o esqueleto que lle dá soporte a esa compilación de 1951 unidades, a través dun enfoque máis zoolóxico que filolóxico que intenta espir a literariedade do fraseoloxismo e, xa que logo, a súa orixe. Por outra banda, pretende esmiuzar as entrañas e dar a coñecer un animal que, despois da grande axuda que lle prestou á comunidade galega, está a ser un gran descoñecido para as novas xeracións que medran nunha Galicia cada vez máis urbana.

Para artellar unha lingua e expresar mellor aquilo que quere comunicar, o ser humano trata de escoller todas aquelas cousas que ten máis próximas. Para iso, intenta captar o que cada obxecto, animal, etc. ten de especial. Por exemplo, da auga destaca que é incolora e insípida; que molla; que pode estar conxelada, fría, morna ou quente; e pode atoparse en estado sólido, líquido ou gasoso. A continuación elabora, moitas veces incluso a través de figuras ou recursos retóricos, sintagmas como: *auga de colonia* (OR), *auga forte* (OR), *claro coma a auga* (DCS21), *facerse a boca auga* (DCS21), *romper augas* (DCS21) ou *Auga que non debas beber, déixaa correr* (OR). No caso dos equinos, a humanidade tratou de recoller tamén aquelas particularidades que presenta este fermoso animal (un cuadrúpede, grande, forte pero un pouco teimudo - maiormente o burro-, que posúe un período de xestión bastante longo) para crear toda unha interpretación da realidade a través da fraseoloxía que recollemos na nosa compilación: *cabaliño do demo, ser testudo coma unha burra, ser un parto coma o dunha burra* ou *Cabalo farto non ten fame*.

Toda esa esencia especial, toda esa singularidade é a que queremos analizar e transmitir no presente traballo. Agora ben, cómpre ter en conta que non nos resultou nada doado intentar artellar todo este *totum revolutum*. A relación entre literariedade e grao de afastamento do referente é moi diferente dunhas unidades a outras. Gustaríanos que fosen tan fáciles de clasificar coma os ouros cos ouros e as espadas coas espadas nunha baralla de cartas cos paus mesturados; mais non é así.

Por último, e como valor engadido a este artigo, incluímos entre os exemplos paremias novas que recollemos nestes últimos meses. Consideramos que era unha mágoa deixalas no tinteiro e decidimos regalárllelas aos lectores. Estas unidades son as únicas que presentan a fonte ao seu carón para saber a súa procedencia e poder recoñecelas. Só usamos tres: OR-fonte oral; TVG-Televisión de Galicia; e DCS21-*Gran diccionario século21 da lingua galega*.

2. O cabalo como referente fraseolóxico

Como acabamos de mencionar na introdución, os équidos foron e seguen a ser un referente dun calado importantísimo na nosa fala (case 2000 construcións fraseolóxicas). A súa morfoloxía, o seu comportamento, os seus costumes e a súa necesaria e fácil domesticación deixaron unha pegada moi fonda no acervo lingüístico e fraseolóxico galego.

O cabalo leva connosco dende o principio dos tempos. Aínda que no inicio só fose presa de cazadores, levamos 5000 anos a domesticar neles, a usalos como medio de transporte en viaxes e guerras, como forza motriz para o traballo, como ferramenta para

o deporte e o ocio, etc. A este respecto, Galicia conta con dúas especies equinas autóctonas propias, o *Burro Fariñeiro* e o *Cabalo de Pura Raza Galega*, que levan connosco dende que nolos trouxeron os nosos devanceiros. Esta longa tradición ecuestre reflíctese nos case douscentos certames que se desenvolven en Galicia ao longo do ano (feiras, rapas, xuntanzas, concursos, carreiras, etc.) e en todas as nosas artes: na literatura, na pintura, na escultura, no cinema, na música, na escultura e mesmo na arquitectura.

2.1. A súa morfoloxía e a súa fisioloxía

2.1.1. O corpo equino, dunha fermosura excepcional, serviu como fonte de inspiración para bautizar outras realidades semellantes. Así, en *cabalo/cabaliño do demo* ou *cabalo de mar* a súa silueta deulle o seu nome. Isto acontece tamén co parecido que poidan ter as súas partes do corpo con outros obxectos: *cola de cabalo*, *dentes de burro/cabalo*, *ollos de cabalo*, *orella de mula*³, *orellas de burro*, *Home orelludo*, *señal de burro*, *Besta sen rabo*, *o demo a aparella* ou *medrar como rabo de cabalo*, que, por caer cara abaixo o rabo, indica o declive económico de alguén. Incluso o tamaño do seu corpo, ao ser un dos animais domésticos máis grandes que habitan os lares galegos, serve en locucións como *non ver un burro a tres/catro pasos* para reforzar a falta de visibilidade ou *andar buscando a besta e ir/andar a cabalo/de acabalo dela* ou *ir a cabalo do burro e andar ao seu precuro* para resaltar o despiste dunha persoa.

Esta figura corporal incluso chega a crear unha serie de paremias que nos orientan sobre a calidade ou as preferencias dos posibles compradores: *Burro/cabalo grande, ande, non ande; O boi peludo; e o cabalo, barrigudo; O boi, frontudo; e o cabalo, cascudo; O cabalo, pando, e o boi, corvado; Boi corvo, burro combo e cabalo fondo; Boi longo, cabalo redondo; Boa pata e boa orella, sinal de boa besta; Non existe o cabalo perfecto (OR) ou Se queres o cabalo perfecto, pintaio (OR)*. (Ver mercado na epígrafe 2.4).

2.1.2. Á parte da súa aparencia exterior, algunhas das súas particularidades fisiolóxicas tamén teñen servido como base para crear fraseoloxía. A primeira delas é a abundancia de **gases** que expulsa polo seu ano. Úsase, por exemplo, *ter/coller máis ca unha burra peidos* ou *darse como á burra os peidos* para sinalar abundancia. Na dixestión equina, todo o que non foi absorbido no intestino pasa ao cego e ao intestino groso. Nestas estruturas é onde ocorren os procesos de fermentación. Nesta parte da dixestión unhas bacterias específicas que viven no intestino rompen os compoñentes da comida para producir enerxía, un subproduto da fermentación é o gas que expulsa en forma de “peidos”.

2.1.3. O **celo** é outra das necesidades fisiolóxicas dos equinos que deu moito xogo. O tempo máis apropiado para o ciclo ovular da egua é a primavera e, en concreto, o mes de maio. A luz e a temperatura deste mes son as máis apropiadas para que a femia ovule e pretenda buscar un macho que a cubra. Neste proceso, expulsa un líquido vaxinal, composto por unha mucosidade de feromonas que proceden das glándulas vaxinais e pequenas cantidades de urina, que emite un olor especial que o macho

³ Planta comestible en ensalada.

detecta e identifica inmediatamente. Ese fluxo indica tamén que é o momento ideal de ovulación para quedar preñada: *Egua mexada, egua preñada; vaca cagada, vaca preñada* (TVG). Neste momento de revolución hormonal, as femias e, sobre todo, os machos están especialmente alterados: *En maio, a besta é cabalo, En maio unha besta vella parece cabalo, En maio, calquera besta/burro é cabalo, En maio, o barrufeiro faise cabalo*. Por iso, non é normal que nesta temporada os sementais estean tranquilos e haxa persoas que digan: *Dou ao demo o poldro que en vendo eguas non relincha* porque expresa unha anomalía no comportamento esperable. Este comportamento extrapolámolo tamén ás persoas en *estar/andar/vir quente coma un burro/burra* que empregamos cando unha persoa está sexualmente excitada ou ten moitas ganas de practicar sexo.

O cortexo equino semella unha acción violenta porque antes da cópula pode haber couces e mordeduras -*Amor de burro, couce e bocado*-. Ademais, cando os animais se atopan en liberdade, os sementais loitan ata a extenuación por seren os que cubran as eguas. Despois da loita chega a cópula mais tampouco está exenta de inconvenientes porque *Se non fora o rabo, empreñaba a burra* que ‘se di cando hai algún inconveniente para facer algo’.

A femia equina, xa sexa burra ou egua, pare unha vez ao ano porque o seu período de xestación é bastante longo -12 e 11 meses, respectivamente-, por iso se di *ser un parto coma o dunha burra* para un asunto é lento en resolverse ou facerse. En estado natural a femia volve coller o macho unha vez que pasan quince días. No entanto, a que está estabulada ten que a persoa que a coida *ir coa egua á venda*, é dicir, que ten que levala ao cabalo a que a cubra. Esta longa duración ten servido tamén para ironizar en *Mentras a burra non paire, non se sabe que cría sae* para referirnos a unha muller.

Por último, o acto sexual equino deixounos un variado repertorio de denominacións para nos referir a eles como: *cabalo cubridor, cabalo de parada, cabalo de semente, cabalo semental, cabalo enteiro*⁴, *cabalo pai*. E incluso un refrán como: *Home viúvo, cabalo picado*⁵ ‘refírese á súa experiencia de vida en parella que é moito maior cá dunha persoa que non a ten’.

2.1.4. O son que provoca o burro para se comunicar, o **orneo**, é outra característica fisiolóxica que xerou moita fraseoloxía. En moitos dos casos aplícase a persoas para criticar ou reflectir a súa ignorancia (ver *ignorancia* na epígrafe 2.1): *O fillo do burro ben sabe ornear; Orneadas/Orneos de burro non chegan ao ceo*⁶; *Se che dixeren dous que eres burro, ornea; ¡Ah! A primeira orneada que o burro dá*; ou a súa sabedoría: *Ben sabe o burro en que casa ornea*. Alén destas construcións, temos outras que se refiren ao burro, ora como indicador ou aviso en *Onde canta un crego e ornea un burro, alí nunca falta un peso duro, Se os burros ornean moito, non sairás enxoito*, ora como unha actividade que molesta ao oído do ser humano: *A muller bailar e ao burro ornear, o díaño debeullo ensinar* (ver *muller* na epígrafe 2.6).

⁴ Un *cabalo enteiro* é aquel que ten os seus órganos reprodutores intactos, en oposición ao *cabalo capado*.

⁵ Un *cabalo picado* é o que xa mantivo relacións sexuais cunha egua. Xeralmente, un cabalo que está picado mostra un comportamento máis inqueda en presenza das femias do que un cabalo sen picar.

⁶ Indica indiferenza ou despreocupación perante comentarios estúpidos.

2.1.5. Falabamos no primeiro parágrafo desta epígrafe da locución ***dentes de burro/cabalo*** e é que nestes animais a dentadura é dobremente valiosa. Primeiro, porque é a súa ferramenta trituradora de alimento e unha das tres maneiras de defensa fronte aos depredadores e, segundo, porque é o lugar máis fiable no que o ser humano pode deducir a súa idade. Esta característica deu como resultado o refrán con máis variantes e máis fontes que recollemos na nosa compilación (Groba 2010): *A cabalo regalado non se lle mira o dente. A cabalo regalado non se lle mires o dentado.*

2.1.6. A **esperanza de vida** dun cabalo está nuns 25-30 anos. Esta peculiaridade serviu para explicar a idade dun ser humano con este refrán *Un home, tres bestas; unha besta, tres cans; un can, tres sebes; e unha sebe, tres anos*. Na súa idade de poldro, o animal pasa a súa infancia e xuventude, xa que logo, trátase dunha idade difícil na que teñen que aprender a vivir *-Os poldros caendo e os mozos brincando, van asisando-*. O carácter inquedo e inmatureo dos poldros resultounos moi práctico para nos referirmos o comportamento humano: *como poldros* ou *ser un bo poldro* ‘dise das persoas inquietas, nada axuizadas, especialmente dos rapaces’, *ser unha moza coma unha poldra*. Cando o animal pasa dos 15-20 anos xa comeza a ser considerado vello. Cando acontece isto, o comportamento e o coidado mudan. Por exemplo, a besta vella vólvese reacia a aprender cousas novas (*A besta vella non entra en varas* ou *Besta vella non colle andadura e, se a colle, pouco lle dura*); presenta un aspecto propio da idade (*Á besta vella nunca lle faltan esparaváns/sobreosos*) que non lle permite ter a vitalidade de antano (*A besta vella que non come, osma*); muda a alimentación (*A burro vello, múdalle o alimento e darache o peello; A burro vello, pouco verde; Ao burro vello, a mellor cebada e o peor aparello*). Mais ante esta situación na que *Señores pobres e bestas vellas acaban coas terras* moitas persoas optan por devolvelas ao monte para desfacerse delas: botan a *Besta vella, ao toxo* porque á *Besta vella, cómena os lobos*. Xa que logo, se a idade de poldro é complicada e a vellez tamén, entón os exemplares que se atopan entre unha e outra son os máis valorados.

2.1.7. O **pelo** tampouco pasou desapercibido para a nosa lingua. Atopámolo en construcións como: *Besta peluda, engana a tres; Bestas en pelo, hainas en Monterroso; Nunca pela un burro anque non teña o pelo moi duro*; ou *Mula con remuíño doulla ao meu veciño*. E menos desapercibidas pasaron as diferentes pigmentacións ou capas: *besta moura; (ser unha) besta negra; Nin bo Pedro nin bo burro negro nin bo lameiro por riba do rego; ser unha besta parda; Besta roxa de Laxosa; Besta ruán, ou pobre ou san; Cabalo alazán non o teñas contigo en San Xoán; Besta branca non a come o lobo e A besta e o señor, todo dun color*. De todas formas, a pesar de seren moitas as capas que existen hoxe en día (torda⁷, alazá, pía, palomina, isabela, etc.) as referencias maioritarias son a dúas, á parda e á negra. A explicación podería ser que as razas que estiveron sempre connosco, o Burro Fariñeiro e o Cabalo de Pura Raza Galega, mostran só tres cores: o pardo do burro e o castaño e o negro do cabalo. Xa que logo, é salientable tamén que só haxa unha referencia ás manchas brancas que teñen moitos cabalos nas patas ou na cara: *Potro estrelado, nin na corte*

⁷ Dentro da capa torda inclúense os cabalos de cor branca porque os cabalos con esta pigmentación nacen tordos ou negros. Só os cabalos albinos nacen brancos.

nin no prado nin en ningún lado. Se cadra tamén ten que ver con que as nosas razas autóctonas tampouco as teñen. Lembraremos tamén este refrán meteorolóxico: *Cando o ceo está de panza de burro, chove duro*, porque é ben sabido que a inmensa maioría tena branca ou abrancazada⁸.

2.1.8. Outro aspecto morfolóxico dos équidos que nos serviu e serve para expresar a realidade foi o seu **movemento**. Estes cuadrúpedes móvense a través das súas patas en tres tipos de marcha: o paso, o trote e o galope. O paso é un andar normal, pausado, por iso *andar a/ao paso* significa ‘con xeito, ao xeito’. O trote xa é unha marcha máis rápida, a dous tempos. Cando un cabalo vai *ao trote* o xinete vai dando botes na sela (*Non hai home quedo a cabalo*). A partir deses movementos tan bruscos que produce ese tipo de paso, *trote* pasou a designar tamén ‘faena fatigosa’ en *de/para (todo) trote* ‘para uso diario e continuado [peza de vestir]’ e en *non estar para eses/estes trotes*. Por último, o galope é a marcha máis veloz do cabalo, *ir a galope*. É tamén a marcha máis cobizada polo animal *Galope que o meu cabalo non leva, no corpo queda*, aínda que non está ausente de riscos *Cabalo corredor, home rifador, vaso de vidro e tinalla de viño, sempre están en perigo*. Estes movementos fan que o montar a cabalo non sexa, xa que logo, unha actividade relaxada porque *O que ten burro non pode ir calado; cando jarre burro! cando mandando aqedalo*.

En comparación cos outros animais de transporte, o cabalo é o máis rápido (*Corre máis un galgo dun mes ca un burro de tres*); esta velocidade que o caracteriza é un valor moi prezado no animal e a lentitude un defecto. Así, *a unlla de cabalo* significa ‘a todo correr’ e *ser máis lento ca o cabalo da paciencia* e *ser máis lento ca o cabalo do malo* ‘ser [alguén] moi lento facendo as cousas, tardar en facelas máis do que é normal, obrar con moita lentitude’. Esta rapidez é moitas veces envexada polos outros cohabitantes da granxa: *Dician as ovellas cando falaban: “Sácame a marzo, verás cómo pazo; sácame abril, xa me verás fuxir; sácame a maio, que hei correr como un cabalo”*. Asemade, o cabalo domesticado non só anda para adiante senón que tamén é capaz de andar marcha atrás. Trátase dun paso antinatural, que este animal non emprega en liberdade. Cando alguén se move así, pódesele dicir que *anda para atrás como as burras* (OR).

Outro tipo de marcha, que tampouco é innata aos equinos senón que é aprendida, é a andadura. Para ensinalles a andar deste xeito, o domador precisa unhas argolas que lles suxeita nas patas traseiras, exactamente nos pexadoiros. Esta marcha ensináselles porque permite un paso cómodo e rápido para o xinete. Actualmente existe un campionato oficial e diferentes probas anuais que organiza a Federación Hípica Galega. Existen dúas modalidades de paso: a andadura a dous tempos ou andadura serrada e a andadura a catro tempos ou andadura chapeada. Na serrada, o cabalo marca dous tempos dobres coas extremidades do mesmo lado, a man e o pé dereito marcan o primeiro, a man e o pé esquerdo marcan o segundo, sempre coas extremidades laterais a un tempo. Na chapeada, o cabalo marca catro tempos, mais en ocasións coloca o pé

⁸ A raza de burro máis común en Galicia é o *burro fariñeiro*, de cor mesturada entre negra e branca (capa torda), que adoita ter branco o fuciño, o contorno dos ollos, por baixo do pescozo, a parte de abaixo do ventre, e tamén nas axilas e bragadas [<http://www.rios-galegos.com/burrofar.html>].

antes cá man e noutras a man antes có pé; esta marcha é máis rápida e estable que a anterior e o cabalo pode alcanzar unha velocidade de 10 km/h. Así e todo, non todos os cabalos son capaces de aprender o paso, polo tanto, os poucos que o aprenden ben son moi valorados: *Dúas cousas quere o cabalo: paso de andadura e pescozo de galo*. Pero, malia ser un paso cómodo para o xinete, trátase dunha actividade que provoca un gran desgaste físico: *Cabalo de andadura, pouco dura; Zapato burgués e besta de andadura, pouco dura; Besta andadora, nunca a vella chega*.

2.1.9. As últimas características corporais dos equinos que recoñecemos na fraseoloxía equina galega son **a forza e a dureza**. Disto falaremos máis detalladamente en 2.3.9. Estas dúas facultades tamén son valores engadidos no animal. Así, hai persoas que teñen que *aguantar os cabalos*⁹ expresión que se emprega para ‘exhortar alguén ao acougo ou á calma’, ou que teñen un coche con moitos *cabalos de potencia* ‘unidade de medida da potencia fiscal dun motor mecánico’, *teñen (unha) forza coma un cabalo* ‘ter moita forza’ ou *son máis duros ca un cabalo* ‘ter boa saúde, ser rexo’. Esta dureza fai que os equinos sexan, por exemplo, moi resistentes ao frío: *A egua: xear, xear, ata o coiro regañar. Dixo a besta: “Non teño medo á morte ata que o aire veña do norte”* ou *Negra é a pementa e cómena os fidalgos, branca é a neve e tripana os cabalos*.

2.2. O comportamento

2.2.1. Autodefensa. Antes que animal doméstico, o cabalo foi ante todo un herbívoro perseguido por moitos depredadores. Durante séculos, unha destas ameazas vitais foi o propio ser humano que o cazaba para obter a súa carne. Outro foi e segue a ser o lobo: *Díxolle san Froilán ao lobo: “Xa que me comiches o burro, lévame os libros a Lugo”*, *Besta vella, cómena os lobos* (ver *idade* na epígrafe 2.1) ou *A besta de todos cómena os lobos* (ver *propiedade* na epígrafe 2.5). Para se defenderen, os equinos empregan as patas (para fuxiren ou para coucearen) e mais a boca. Por iso, cando un cabalo se atopa nunha situación na que se sente ameazado e necesita protexerse entón foxe, coucea ou morde. Este instinto ancestral dificulta moitas veces a súa vida ao lado do ser humano que teme ser couceado ou mordido. Ás veces, podemos atopar animais que, ou ben por sufriren maltrato ou ben por teren un carácter difícil, chéganse a rebelar: **vólvense as bestas aos arrieiros**¹⁰. Estas bestas rebeldes provocan que haxa persoas que pensan que son animais malignos: *Sogra, cabalo e león son malos de corazón* ou *ter alma/corazón de cabalo* ‘non ter escrúpulos’.

Cando unha persoa merca un cabalo ten que ter moito coidado con estes sistemas de defensa. Deste xeito, se o prende cunha corda nun campo ten que atalo ben porque lle pode escapar. Eles non entenden de lindes nin de determinadas prohibicións á hora de non comer alimentos que os propietarios non queren que coman. É moi fácil, sobre todo ao principio, que *se lle vaia a burra [a alguén]*, que significa ‘dicir algo inconveniente’; que haxa que tanguelas para que non coman o que non queiramos (*De*

⁹ Ex.: ¿¿¿Pero como te atreviches a publicar isto sen me consultares?!! –Aguanta os cabalos, que eu non tiven nada que ver no asunto.

¹⁰ ‘Rebelarse a un superior’

aquí a alá ou morre a burra ou quen a tangué ‘dise cando falta moito tempo para algo’; *tan bo é o burro coma quen o tangué* ‘aplícase a dúas persoas que son iguais, do mesmo estilo, normalmente en sentido negativo’); que haxa que ter moito coidado con que non vaia para os terreos da veciñanza ou cultivos que poidan ser estragados (*Amigos, amigos, pero a burra á linde* ‘amigos si, pero a cada un o seu’; *¡Outra besta no trigo!* ‘utilízase cando alguén fai ou di algo mal que xa fixera ou dixera outra persoa mal’; ou *¡Volta a burra ao millo!* ‘dise cando alguén teima nunha cousa’; *Dixo(lle) o burro ás coles: pax vobis*); ou incluso que haxa que ter coidado para que non escape coa carga: *¡Alá vai o burro coas nocés!* ‘expresión de forte contrariedade cando algo é desbaratado ou se estraga’¹¹. É conveniente, polo tanto, *ter a burra presa no pau*¹² para que non faga trasnadas. Mais sempre hai persoas que son menos respectuosas ou que teñen facilidade para conseguir do veciño o que quere e logra *botar o burro*¹³ onde o desexe.

Á parte da fuxida, outro aspecto ao que debe temer alguén que nunca tivo un cabalo é o couce. Cando un cabalo, ou metaforicamente unha persoa, *amosa as ferraduras, ergue os candeeiros*¹⁴ ou *é lixeiro de cascos*¹⁵ (OR) hai que ter moito coidado, sobre todo porque *As peores patadas viñeron dos cabalos/burros máis mansos*¹⁶ (OR). Outras construcións que resultan do couce como sistema de defensa son: *andar a couces* ‘discutiren varias persoas entre si e de forma irada’, *baixar do ceo a couces* ‘ter mal carácter, ser de condición rabuda’ ou *dar couces contra a(s) parede(s)* ‘desesperarse ante o imposible’, *dar un couce coma unha burra (a alguén)*, ‘facer unha persoa algo malo a outra que non o esperaba’ ou *ser un santo baixado do ceo a couces* ironicamente ‘ser persoa mala’, *erguerse aos couces* ‘volverse unha persoa intratable’ e *Bico de burro e couce de home, han de ir dar sempre ao probe* ‘sinala a mala sorte das persoas pobres de padecer as peores situacións’. Asemade, os seus pés ou a súa traseira son propensos a faceren dano. *[Estar] aos pés dos cabalos* significa ‘(estar) en perigo, (estar) ao borde do desastre; ser desprezada’ e alí onde pisan só están próximas as cousas de pouco valor: *andar polos pés dos cabalos* ‘ser algo tan barato que ninguén o aprecia, ter moi pouco valor’. Ademais, refráns como *Arrédate dos pés da besta, así da grande como da pequena* ou *Librate de dianteira de viúva e de traseira de mula* aconséllannos manternos á marxe destas zonas de perigo.

Así e todo *A patada da besta non lle fai mal ao poldro* ‘os castigos xustos e dados con amor, non fan dano a ninguén’ e *Por unha besta dar un couce non se lle corta a perna*. Ademais, cando un equino dá un couce, ás veces, avisa ou ameaza co xemido *hin!* Deste xeito, cando atopemos un animal que o fai entón temos que aplicar o refrán *Mula que fai hin e muller que sabe latín, nunca fixeron bo fin* polo perigoso que poida ser.

¹¹ Ex.: *Agora si que a foi, ¡alá vai o burro coas nocés!, o coche sen gasolina e eu sen carteira.*

¹² Non saber que facer, estar indeciso. *Quero ir á feira, mais agora téñoche a burra no pau, se vén a miña filla queda de porta a fóra.*

¹³ Normalmente significa ‘ser [unha persoa] a que consegue facerse con algo ao que están optando varias, ou ser a primeira que consegue facer algo o que aspiran varias’

¹⁴ Os *candeeiros* son as extremidades traseiras do cabalo.

¹⁵ Dise da persoa que é pouco seria ou que abusa da confianza dos demais dun xeito pouco respectuoso.

¹⁶ Esta expresión tamén se pode referir ás persoas que son tranquilas e boas mais, de súpeto e inesperadamente, fan algunha cousa mala.

2.2.2. Outra característica do comportamento equino, que ten moito que ver con coucear ou morder, é a súa **falsidade**, nomeadamente do burro e da mula¹⁷. Tanto un coma o outro, sexa porque se usan máis como animais de tiro¹⁸ sexa porque o seu manexo é máis lateral que vertical, teñen unha fama ben lograda de daren couces. Así as locucións (*ser*) *coma unha burra vella, burra fateira, ser falso coma unha besta, ser falso coma unha mula, ser máis falso ca a burra dun panadeiro* refírense a persoas falsas e mal intencionadas e o refrán *Da muller e do burro, canto máis lonxe máis seguro* aconséllanos precaución. Esta falsidade, ás veces, chega a comprometer o propio dono: *facelas os burros e pagalas os arrieiros* (ver *arrieiro* na epígrafe 2.3).

2.2.3. Propias do burro e da mula tamén son a **teimosía** e a **ignorancia**. Trátase de dous aspectos do comportamento equino que máis fraseoloxía teñen producido. Así, temos locucións como: *ser (testán)/teimoso coma unha mula* que se refire a unha persoa moi teimuda ou *O trote que colle a mula, todo o día lle dura*. Esta produtividade provocou que as palabras *burro* e *mula* pasasen a significar en moitas da locucións ‘anoxo, enfado dunha persoa’ como por exemplo en *pillar/agarrar/coller o/un burro, de burro ou estar na mula*. Esa teimosía tamén é propia: dunha persoa que está en estado de embriaguez en casos como *andar na mula* ‘estar borracho’, *botar a mula* ‘vomitar [alguén], devolver o que comeu ou bebeu’, ou *comprar unha mula* ‘embebedarse’; e de alguén que non quere razoar e quere aferrarse ao que afirma en exemplos como *non baixar da burra, non (querer) baixar/apear/caer da burra* que incluso, ás veces, *volgen/voltan coa burra* (OR) ‘manter de xeito teimoso [alguén] unha actitude ou opinión xa manifestada, mesmo tendo practicamente a evidencia de que é errada’. O seu antónimo atopámolo en *baixar/caer da burra (abaixo)* ‘decatarse do erro en que estaba; caer na conta, por fin, de algo que non se daba entendido’.

2.2.4. No que se refire á **ignorancia** ou a **pouca intelixencia** que se lle atribuíu sempre ao burro, presenta unha extensión tan grande na fraseoloxía que o seu propio nome chegou a lexicalizarse nun adxectivo que significa ‘persoa de pouco alcance ou ignorante’: *ser (burra) coma un arado de pau, ser máis burro ca feito de encarga, ser máis burro ca os que andan aparelados, (ser) burro como unha porta, A á é a primeira letra que o burro dá, Pensando morreu un burro, Dixo(lle) o burro ao mulo: arre/tírate alá, orelludo, Toda a vida ensinando burros e teño a corte chea* (OR) ou *ser máis besta que un burro*, que indica a máxima ignorancia. Esta caracterización veulle por servir unicamente para o traballo de carga xa que para o transporte humano sempre foi máis rápido e máis cómodo o cabalo.

De todos os modos, atopamos refráns que nos aconsellan que non subestimemos a intelixencia dos equinos porque *A burra non é chosca* que se di ‘para non subestimar a intelixencia dunha persoa’ e *Ben sabe o burro cando é día de misa* ou *Ben sabe o burro*

¹⁷ É a primeira vez que nomeamos este animal neste traballo. A mula non é unha especie equina en si mesma, senón que é froito do cruzamento entre un burro e unha egua ou dunha burra e un cabalo. O resultado é un animal traballador coma o burro e resistente e forte coma o cabalo. Normalmente chámasele *mula* á femia e *macho* (que procede do latín *masculum*) ao macho.

¹⁸ *Animal de tiro* é aquel que é enganchado a un carro, arado, etc. para puxar por el.

en que casa ornea, Ben sabe a besta a quen leva e o demo a quen atenta ou Ben sabe o demo a quen atenta e a besta a quen leva.

2.2.5. O burro e a mula serán os equinos máis falsos e os máis ignorantes pero son, con todo, **traballadores, sufridos**, e resisten moi ben a dureza do traballo agrícola e as cargas máis pesadas. Deste xeito cando unha persoa *traballa coma un burro /unha burra/mula de carga; traballa máis ca un burro/unha burra/besta /mula de carga* quere dicir que traballa arreo ou cando alguén *comprou unha burra* (OR) diselle a un home que na súa vida matrimonial é un pouco preguiceiro e é a muller a que fai os traballos todos. Por outra banda, *besta de arrieiro, besta/burro de carga* designan unha ‘persoa moi castigada, moi sufrida’. Esta resistencia fai que soporten no seu lombo pesos enormes. Así, cando unha persoa vai *cargado/a coma un burro/a* é que vai ‘moi cargado’.

Despois de tanta fuxida, couce e falsidade, a nobreza e a mansedume son, polo tanto, valores moi prezados e positivos nun équido. Este equilibrio entre a falsidade e a nobreza dos equinos ten xerado contos como:

Un home estaba nunha tasca cun seu amigo. Este señor tiña un burro que era máis falso cá burra dun panadeiro e díxolle ao seu compañeiro: -Sabes que? Que teño que vender o meu Maluco. Dáme moita mágoa porque é tan boiño de manter e tan tan manso que parece que só lle falta falar.- Este seu amigo quixo aproveitar a situación de necesidade do seu compadre para lle sacar un bo prezo e abofé que o conseguiu.

Despois dunhas semanas dende o trato, volvéronse atopar na mesma taberna. Entón, o home que mercara o burro achégase ao outro e dille: -Con que o burro era manso, eh! Morde coma un can e cando está na corte non hai quen lle bote a man porque así como o vas coller vira o cu e dá couces!- E respóndelle o amigo: -Non si, ti fala así do animal que despois a ver quen cho compra.

Para interpretar dunha maneira axeitada estes comportamentos que acabamos de describir, debemos ter en conta que son fraseoloxismos moi topificados nos que o ser humano humaniza o comportamento animal, isto é, interpreta a realidade dende o seu punto de vista sen unha base científica real e obxectiva. A suposta ignorancia do burro ou a falsidade da mula son falsos estigmas que responden a esa interpretación humana, sen base científica ningunha; do mesmo xeito, a nobreza dos cabalos obedece máis ao estatus do xinete e á figura do cabalo na imaxinería. Esta sonda que deu pé a tanto refráns e elementos comparativos, porque semella que estas cualidades son así percibidas polos falantes, pero non é un feito obxectivo senón un tópico.

2.2.6. Existe, por último, un elemento externo ao equino que o incomoda moito: os **insectos voadores**. Chegan co inicio da primavera coa calor e coa luz do sol, os gomos das plantas e as flores. As moscas, os mosquitos e os tabáns zugan o sangue dos animais e provocan intranquilidade. Esta molestia tampouco pasou desapercibida e deu fraseoloxismos como *mosca burriqueira, pesada coma unha mosca de cabalo, En maio vai a mosca do boi ao cabalo, e se é de lei, vai ao cabalo e non deixa o boi* ou *-O*

*cabalo branco está tumbado no campo; éntranlle as moscas pola boca e sáenlle por baixo do rabo. -¿Logo morreu?*¹⁹.

2.3. A práctica equina. A doma

2.3.1. Liberdade. Din que *Onde hai eguas, poldros nacen* e Galicia ten a sorte de ser un lugar privilexiado porque *Bestas no monte e barcos no mar nunca faltan*. O noso país posúe unhas extensións de monte excelentes para a cría cabalar, aínda que a dureza do clima chuvioso e frío, da bravía vexetación e dos ameazantes depredadores sexan só superadas polo Cabalo de Pura Raza Galega ou polos seus cruzamentos. Esta cría en liberdade provocou que se creasen acontecementos anuais como as rapas das bestas nas que as persoas agrupan, rapan, marcan e venden os animais que teñen no monte (ver *mercado* na epígrafe 2.4). Este monte forxou nos cabalos unha dureza e resistencia increíbles e inculcou nos nosos cabalos unha bravura moitas veces especial. De aí xorde *besta do monte* que é unha ‘persoa bruta, desapiadada ou cruel’, *besta brava* ‘persoa que provoca odio ou rexeitamento’, *O que non viu mundo é como unha besta brava* ‘dise das persoas rudas de comportamento’ e *A besta brava, monte longo* ‘aconsella deixar un espazo amplo ás bestas e ás persoas que son bravas’.

O carácter salvaxe e bravo dos poldros do que xa falamos na morfoloxía (epígrafe 2.1) esixe un trato con moita man dereita: *Ao poldro e ao mozo, albardón novo e apertado o bozo* ou *Horta e torta, moza e poldra e muller que mira mal, quérense saber tratar*. Esa bravura non fixo fácil a súa domesticación e o ser humano “amansou” estas bestas coa súa forza e violencia²⁰ ou con instrumentos que facilitasen o seu manexo (as esporas ou o aceal); porén *De homes é equivocarse; de bestas, amansarse*. O amansado é unha tarefa pouco aconsellable (*Nunca amanses poldros nin chufes a muller doutro*) polos golpes que poden propinar os equinos novos e a mellor metodoloxía é mercar un cabalo adulto domado e deixar que *A viña e o poldro que o críen outros*. Os machos son os que mostran, en xeral, máis resistencia e peores actitudes de seren amansados. Cando isto acontece, hai criadores e criadoras que os castran para baixarlles o nivel de testosterona e, ao mesmo tempo, a rebeldía. Para facer esta operación non vale calquera época do ano, senón que *Potro e becerro que haxas de castrar, de outubro nunca ten que pasar*²¹.

2.3.2. A baixa do monte para unha casa muda o destino do animal dunha vida de liberdade a unha vida de traballo. Como o ser humano, o equino tamén ten o seu destino marcado e *O cabalo que ha de ir á guerra non morre no ventre da egua*. Esta acción de separar o poldro da grea significa para el a separación da súa nai. A nai para el significa até o momento o seu sustento e protección: *Alá vai, alá vai, o burro atrás da nai* que se usa habitualmente para insultar aos que seguen os consellos dos pouco

¹⁹ Ridiculiza os rodeos que se dan para dicir as cousas á cara ou tamén se pode referir aos obstáculos que se salvan con rodeos.

²⁰ A violencia ten unha contraindicación que recolle o refrán *O que ameaza o cabalo, ás veces faino malo* e ademais *Pola forza nin os burros beben*.

²¹ Chámanos moito a atención este refrán porque a tradición fala precisamente de castrar durante o outono e o inverno, estacións nas que hai menos moscas que poidan molestar ao animal na ferida. De todos os xeitos, a castración hoxe en día non ten unha época establecida; faise en calquera momento do ano.

avisados ou par rirse de alguén que anda sempre debaixo da saia da nai. Esta situación sempre é dura para o animal e hai quen aconsella que *Para destetar a burra nova non hai como matar a vella* que figuradamente pode facer referencia a separar ou matar a nai da muller que acaba de casar.

2.3.3. A doma. Unha vez que o cabalo chega á casa, o primeiro que se adoita facer é afacelo ao trato das persoas, a andar de ramal (*Pola corda vai a besta*) ou a estar preso (aínda que parece ser que hai discrepancia en canto ao manexo e hai quen di que *O burro debe ir detrás* e hai quen di *O burro diante para que (a recua) non se espante*²²). Para manexar o animal e levalo por onde queiramos, usamos a corda ou o ramal mais a distancia que lle debemos deixar varía segundo o estado ou o carácter do animal: *A besta falsa, corda longa* ou *Besta folgada, reata curta*. Esta doma foi tradicionalmente brusca e excesivamente violenta. Expresións como as que seguen dan fe deste maltrato: *bourar en alguén coma nun faco* ‘darlle [unha persoa] a outra moitos golpes, zoscarlle ou baterlle moito’; *despois/encima/por riba de burro, apaleado/aparellado/mazado* ‘dise cando a unha contrariedade lle sucede outra’; *non poder dar no burro e dar na albarda* ‘castigar ao inocente por non atreverse co culpable’; *poñer pexa(s)*²³ ‘impedir ou poñer atrancos’; *Onde cae o burro, alí lle dan os paus*; *A besta boa, dálle vara e espora*; *A burra e a muller a paus hainas que tanguer*; *É lidar en van cun burro sen un pau*. Normalmente estas aldraxes fanse cunha vara. A vara é coa que se zorrega, coa que se ameaza, coa que se manda. Así, quen *ten a vara e (mais) a besta* a persoa que manda ou decide nun asunto. Con este panorama de violencia e cos traballos forzados aos que son sometidos os equinos, non é estraño que *A besta amatada de lonxe ve vir a albarda* ou *de lonxe ve vir as pegas* ou que ninguén queira *verse na pel da burra* ‘verse nun aperto’. A este respecto, o trato animal ten mudado considerablemente nos últimos anos porque a etoloxía ten demostrado que tratar de educar, comprender, achegarse ao animal e facerse aceptar para que se converta no noso aliado é moito máis eficiente que domalo ou coaccionalo. Refróns como os que seguen dan fe desta tendencia: *A boa man, de rocín fai cabalo, e a ruín, de cabalo fai rocín*; *A boa vida bon cabalo (che) cría*; *O cabalo torto pode dar carreira dereita*; *No pisar coñécese o cabalo, e o cabaleiro no gobernalo* (ver *calidade* na epígrafe 2.4).

Cómpre sabermos que no período de domesticación créanse unha serie de vínculos socio-afectivos entre o animal e o ser humano que marcará as súas vidas para sempre. Podemos cifrar a domesticación na relación de confianza entre un e o outro. Se o trato é bo, o animal tómao como a persoa que lle dá de comer e na que máis confía, por iso é polo que *Ninguén lle tira polo rabo á burra coma o seu dono /como seu amo*.

2.3.4. Ferradura. A continuación, e unha vez que o animal é manexable, a persoa propietaria chama o ferrador²⁴ ou *vai o burro a ferrar*²⁵ para protexer os cascos dun

²² Estas dúas expresións úsanse para ‘mofarse de alguén que quere ir diante’.

²³ *A pexa, solta* ou *traba* é unha corda ou cadea coa que se traban as patas dun animal para que non salte ou fluxa.

²⁴ Son os profesionais encargados de ferrar os animais que levan ferraduras: cabalos, burros, mulas e bois. Para exercer esta profesión, en principio, non facía falla unha formación específica: *Nin meu pai nin meu avó foron veterinarios e eu metinme ferrador*. (Véxase a nota 32).

excesivo gasto e ao animal dunha coxeira. Temos un refrán que o recomenda: *Ferra a besta lixeiro e andarás cabaleiro*. O coidado do casco é fundamental xa que *Sen pé non hai cabalo* (OR) e por iso se prefiren os animais cun bo casco *Boi frontudo e cabalo cascudo*. O ferrador ten o seu protocolo de actuación mais *Férrase o burro á vontade do dono*; non todos os animais son igual de bos para lles poñer as ferraduras e hai algúns que non deixan *nin ferrar nin deixar o banco*. No momento no que o animal mostra reticencia e imposibilita o traballo, entón é cando se lle pon o aceal²⁶; unha especie de tenaces coas que se suxeitan polo fociño os animais. *Non se deixar ferrar sen aceal/arreal* refírese ao acto de ‘non se someter facilmente á obediencia’, ‘ao que non obedece’ ou ‘ás mozas que non se deixan meter man’. Tanto se ten as ferraduras gastadas como non, cada dous meses deberíanse de amañar as uñas dos cabalos para evitar uns cascos demasiado longos que lles provoquen molestias ou deformacións. Por iso di o refrán que *Non hai que esperar o día do mercado para ferrar o cabalo*.

As ferraduras suxeítanse con cravos ao casco, innovación que, como diremos produciuse no século IX (GIMPEL 2002:54-55). Para metelos, o ferrador golpea cun martelo mais, ás veces, falla e dá un golpe inútil na ferradura. Esa acción de *dar unha no cravo e outra na ferradura* úsase noutro tipo de contextos ‘cando se acerta unhas veces e outras se erra: *A vida é así, ás veces dás unha no cravo e outra na ferradura, pero é preciso arriscar mentres hai unhas mínimas posibilidades*. O ferrador ten que amarralas ben porque *Por un cravo perdeuse unha ferradura; por unha ferradura, un cabalo; por un cabalo, un cabaleiro; por un cabaleiro, unha guerra; e por unha guerra, un reino* que ‘nos mostra tanto o delicada que pode ser esta situación como calquera unha que nos xurda na vida’; pero por moi ben cravadas que queden, as ferras acaban caendo co desgaste. É difícil de saber moitas veces o lugar no que se perderon, sobre todo se o animal ía correndo no momento no que se desprende do casco: *O burro por onde pasa sempre deixa as ferraduras*. Cando un lugar ou algo está *onde perderon as ferraduras os cabalos dos mouros* significa que está ‘moi lonxe’; ademais os mouros andaron por toda a Península Ibérica durante a súa conquista. Cando a ferra está para caer, normalmente vai perdendo os cravos até que se desprende do casco e comeza a facer un ruído especial: o chouqueleto ou chouqueleo. Este son tan peculiar da ferradura pode darnos unha pista do que vai acontecer: *Ferradura que chouqueletea, cravo lle falta*.

2.3.5. Superstición. Na Galicia meiga non podía faltar algún tipo de superstición sobre o cabalo. A ferradura de sete buratos é un amuleto e símbolo da boa sorte mais cando alguén *ten as ferraduras da morte* quere dicir que ‘ten moi mala cara’. Asemade, este

²⁵ Esta expresión tamén se usa para se referir ao acto sexual humano: *Ponlle unhas bragas de certa cor (...)* *Púxollas verdes a ver se ía o burro a ferrar, e nada*.

²⁶ O *aceal* é un pau forte, como dun terzo de longo, en cuxa extremidade hai un burato onde se atan os cabos dun cordel formando un lazo no que se mete o labio superior do fociño das bestas e, co cal, retorcendo o cordel, se manteñen suxeitas cando se ferran ou se lles fai outra operación. En Arbo constrúese o aceal con dous paus que se atan por un dos seus respectivos extremos de maneira que formen unha especie de V, en cuxa abertura se introduce o labio superior das cabalarías, as que permanecen quietas apertando cunha corda os extremos libres dos ditos paus.

invento, a ferradura, incluso serviu para darlles nome a outras realidades como: *herba da ferradura*, *camiño de ferradura* ou *arco de ferradura*.

2.3.6. Carga. Unha vez amansado e ferrado, o cabalo é sometido á súa segunda doma: ten que aprender a soportar e a transportar unha carga, humana ou material. No traballo, a súa axuda era fundamental, sobre todo nas costas arriba: *Para costas arriba quero o meu mulo, que as costas abaixo eu as subo*. Para designar a acción de ir enriba dun cabalo ou para ir unha persoa enriba doutra persoa ao xeito de como se vai nun cabalo, atopamos arredor dunhas vinte locucións distintas das que salientamos: *a cabaleiro*, *a cabaleirogas* ou, a máis común, *a cabalo*. Cando montamos nun cabalo podemos facelo de dúas maneiras: a pelo -sen poñer nada no lombo do animal para protexer o cu- ou usar algún tipo de asento que nos faga cómoda a viaxe: unha manta, unha albarda ou unha sela. Relacionado con andar nun cabalo sen nada debaixo do cu, atopamos a expresión *estar para cabalgar a pelo* que se usa para referirse a que un home ou unha muller é desexable sexualmente.

Para transportar algo enriba dun equino, normalmente úsase a albarda. A albarda é unha peza do aparello das cabalarías de carga, composta de dúas almofadas recheas de palla e unidas pola parte que dá no lombo. Ao ser de palla e tea, o seu peso é lixeiro tanto que *A albarda non carga a besta* e serve para colocar sobre ela a carga ou cabalgar o xinete. Esta parte do aparello tende a achegárselle á cruz²⁷ do animal e vai golpeándoa constantemente co movemento. A acción repetida deste golpeo pode provocar bochas e feridas que se ven cando sacamos o aparello: *Non se ven as amatas ata quitar as albardas*. Xa que logo, deben levar unha protección especial para non danar o lombo do equino. A albarda aparece en construcións como *correrlle/achegar a albarda [a un]*, *achegar[lle] a albarda adiante [a alguén]* ou en *asentarlle a albarda (nas nádegas) [a alguén]* que se refiren ao maltrato físico ou verbal dunha persoa. A albarda tamén aparece en expresións como *albarda sobre albarda* e refírese a cando unha persoa leva varias pezas de roupa sobrepostas sen que sexa necesario; en *encherlle a albarda de palla [a alguén]* para designar o ‘aproveitamento de alguén mediante enganoso’; ou en *ser coma sacar pallas dunha albarda* que significa ‘ser moi fácil’. O encargado de fabricar as albardas era o albardeiro²⁸, *O albardeiro fai da palla diñeiro*. El era o encargado de montar a estrutura de palla e de coser o recheo.

2.3.7. Arrieiro e xinete. Para encamiñar e guiar o gando de carga nas viaxes, existía unha profesión exclusiva. A persoa que tiña como ocupación exclusiva conducir as bestas de transporte de mercadorías (especialmente viño), xa para comerciar cos xéneros que transporta, xa mediante pagamento de condución, era o arrieiro. Tratábase, xa que logo, dun oficio errante e duro, tanto que *O que ha de ser arrieiro, ten que nacer entre as albardas*. Ademais, incluía unha serie de coñecementos sobre a carga que atopamos nos refráns: *Onde non hai burro non se pode botar carga*, *Á burra axeonllada, dobrarlle a carga*, *Ao burro e ao carro, a carga ao rabo*, *Sofre o burro a carga, mais non a sobrecarga*, *A besta preñada cargala ata que paira; e dispois de*

²⁷ Figura que nalgúns animais fan os ósos na parte máis alta do lombo, enriba dos brazos.

²⁸ Este artesán aparece tamén no refrán *Entender de todo un pouco e de albardeiro dúas puntadas* para referirse a que ‘é preciso saber de todo un pouco’.

parida, cargala cada día, Besta que xeme, á carga non teme ou A besta pola carga, e o home pola palabra. Tratábase dunha tarefa moi dura na que para gañar algo tiñan que ter un volume de traballo bastante alto: *Arrieiro dunha besta, cesteiro dunha cesta e pescador de cana, máis perde do que gana.* O esforzo incluso se compara con ‘ter unha muller a menstruación’ en *andar ao/de arrieiro*. Os seus animais tiñan un traballo tamén duro e recibían un trato abusivo e de aí que se diga *ser coma a mula/o burro do arrieiro* ou *ser mula do arrieiro* daquel de quen todos abusan. Ademais, a súa vida ambulante parece que comportaba unha certa promiscuidade que se reflicte en *En morrendo o arrieiro, sábese de quen era o gando* e facía deles persoas pouco fiables: *Cando o arrieiro vende a bota, ou sabe ao pez, ou é que está rota.*

Como comentabamos ao nos referir á ferraxe, os animais non todos se comportan igual e, no que atinxe ao transporte, acontece o mesmo: *Besta que pouco anda, nunca falta quen a tanga.* Isto implica unha adecuación entre o tipo de animal e o tipo de xinete: *A besta tonta, arrieiro louco; A burro frouxo arrieiro tolo que lle malle o lombo; A burro pardo, arrieiro arroutado; A cabaleiro novo, cabalo vello; A cabaleiro vello, cabalo novo.* Segundo a nosa compilación, Lugo é o lugar de Galicia no que podemos atopar os mellores xinetes: *De Lugo, nin boa besta nin bo burro; pero montadores, os mellores.*

2.3.8. Albarda e alforxa. Agora ben, cando mercamos a albarda, que normalmente se fai despois ter a besta e non como fai moita xente que *primeiro a albarda e despois a besta*²⁹, debemos ter en conta: que *A albarda debe ser conforme ao burro (Para o burro que é, ben chega a albarda* sinala a adecuación de algo a unha persoa) ou que, coma na ferraxe ou no transporte, non todos os equinos son iguais á hora de lle poñer a albarda (*Nunca tal burra albardei* mostra a sorpresa que produciu sobre alguén a actitude dunha persoa).

Unha vez que xa temos o aparello completo, atamos o animal e poñémosllo no lombo suxeitado coa cincha. Isto indica para el o principio da viaxe. Neste senso temos a expresión *pórlle os aparellos [a alguén]* que ‘é cando se lle administra o sacramento da unción de enfermos e se prepara para iniciar a viaxe da morte’. Cando o xinete quere subir ao animal e este non está quieto, precisa de alguén que *pegue do burro pra que outro o monte*, que pode significar ‘facer unha cousa en proveito doutro’. Cando estamos de volta temos que baixar e *gardar o aparello* (que pode significar ‘retirarse da actividade que se estea exercendo’). A ida e o regreso nunha viaxe destas características nunca duran o mesmo porque *A moza para a festa e para a casa a besta* andan sempre máis rápido.

Á parte da albarda, a alforxa ou as alforxas tamén se usan para levar mercadorías miúdas no lombo dun animal. Composta por unha banda de tea forte ou coiro con bolsas nos extremos, este complemento lévase colgado ao ombreiro ou sobre o lombo das cabalarías. Así, cando alguén *leva a alforxa ao lombo* é que ‘se prové do necesario’; ás veces, o tamaño dos compartimentos é excesivo para unha carga pequena

²⁹ Esta expresión úsase normalmente para referirse a situacións nas que unha ou varias persoas alteran o proceso normal dunha cousa.

e *non fan falta tantas alforxas [para algo]*; figuradamente significa ‘non ser preciso un esforzo especial para facer algo’. Estas bolsas de transporte tamén simbolizan a riqueza en *ter a alforxa chea* ou a dureza da vida e da pobreza en *A alforxa do pobre con todo pode*. Ademais, proporciona do seu interior o que o/a viaxante precise, incluso ten sacado del a súa salvación vital (alimentos ou armas). Porén, non nos pode estrañar que simbolice tamén ‘valentía, decisión’ en *sacar/quitar os pés das alforxas* ‘actuar con decisión, con ousadía; moverse diligentemente para obter resultados favorables; mostrar unha actitude arrogante ou desprezativa’. Con este mesmo sentido de ‘ter valor, determinación’ atopamos *ter arreos*³⁰. Por último, para os seres vivos existe unha viaxe que non ten volta, que só ten ida, a viaxe da morte, e *Para esa viaxe non fan falla alforxas*.

2.3.9. Sela, estribo e esporas. Actualmente emprégase a sela para cando montan as persoas. A sela, ao igual que a albarda, tamén se suxeita cunha cincha e aguanta de dúas pezas, metálicas ou plásticas, nas que o xinete apoia os pés. Estes utensilios son os estribos. Neles o xinete fai a forza que precisa para se equilibrar enriba do animal. Se por acaso se lle escapa un pé entón pode perder o equilibrio e, xa que logo, perder o control e mesmo caer. Esta perda de control percibímola en *perder os estribos* ou *perder as estribeiras* ‘perder [alguén] a paciencia e o dominio de si mesmo, o cal o leva a obrar ou falar sen tino’.

Os especialistas din que a sela xa a coñecían as tribos das estepas asiáticas 1000-2000 anos a.C. pero a Europa tardou en chegar. Os romanos coñecían a sela pero non coñecían o estribo, como aínda se ve na estatua ecuestre de Marco Aurelio (séc. II d.C.) no Capitolio de Roma que ten os pés colgando³¹. Pola contra, algúns din que o cabalo de Atila (séc. V d.C) xa traía estribo e que esa innovación técnica explica os seus fulgurantes éxitos militares e acelerou a caída do imperio romano, porque un xinete ben asentado e ben firme no seu cabalo convírtese precisamente nunha forza extremadamente poderosa e agresiva e iso cambiou a historia. Pero hai medievalistas que retrasan a verdadeira difusión do estribo por Europa ata o século VIII e a da ferradura con cravos ata o IX (GIMPEL 2002:52-57 e 244)³². Do refrán *En Castela o cabalo leva a sela*

³⁰ *O arreo* ou *os arreos* é o conxunto que conforma a albarda e as correaxes que se lles poñen ás cabalarías para suxeitalas, guialas e así montalas e traballar con elas. Tamén se lle chama *aparello*.

³¹ http://www.google.es/imgres?q=%22Marco+Aurelio%22&hl=es&gbv=2&tbn=isch&tbnid=7emaqXh6upe0rM:&imgrefurl=http://atenavalladolid.blogspot.com/2009_04_11_archive.html&docid=mHvIS6yxou9fbM&imgurl=http://www.benno-kuppler.de/images/Benno_Kuppler_Roma_2003_Capitolio_Campidoglio-Marco_Aurelio_19_WEB.JPG&w=1232&h=1840&ei=6ePhTpXqCj04QT9iKS_BQ&zoom=1&iact=hc&vpx=389&vpy=123&dur=109&hovh=274&hovw=184&tx=103&ty=255&sig=108013189635646218897&page=3&tbnh=130&tbnw=85&start=28&ndsp=14&ved=1t:429,r:9,s:28&biw=1020&bih=511. O descoñecemento do estribo explica que, polo que parece, os *equites* no exército romano non pelexaban e a súa misión, certamente importante, era a do que hoxe chamamos *telefonía móbil*: correr a un lado e a outro do exército (as *alae*) transmitindo o máis rapidamente posible as ordes do xeneral (*dux*) que dirixía a batalla. É verosímil que non pelexasen, porque un xinete sen estribo non ten moito a que agarrarse e expónse a que calquera dende terra poida tumbalo cun simple pau e, xa tumbado no chan, matalo.

³² O cabalo como animal de tiro supera a capacidade de arrastre dun boi pero isto non se descubriu ata que na Idade Media alguén observou que o xugo que se utilizaba para os cabalos, semellante ó dos bois,

algúns deducen que a sela chegou a Galicia dende Castela pero non é seguro que esa sexa a verdadeira lectura dese refrán.

No momento en que o équido xa se deixa montar e guiar sen ningún tipo de problema, o xinete debería de aplicar un *wellerismo* que describe a idealidade do trato do animal durante a viaxe dende unha perspectiva moi etolóxica: *Dixo a besta ao montador*: - *Para riba non me afrontes, para baixo non me montes e polo chan non me aforres/perdoes* ou *Dixo a besta*: “*Abaixo non me montes, arriba non me afrontes, e diante non me perdoes*”. O animal, personificado, fálanos e dinos como o debemos tratar se imos a cabalo del. Loxicamente, apurar o animal en calquera tipo de desnivel, sexa unha subida ou unha baixada, produce un cansazo maior porque as extremidades sofren moito máis. Nunha subida, sofren os membros anteriores e nunha baixada, os posteriores. Xa que logo, o terreo ideal para apurar o equino no que o seu físico sufra o menos posible é o terreo chan (*polo chan non me aforres/perdoes*). Ás veces, poden montar varias persoas no mesmo cabalo, porén hai individuos que *non levan dous a cabalo* ‘non aturan chanzas ou bromas pesadas, nin tampouco aldraxes’ ou *Van dous burros nun animal, á moda de Portugal*³³.

Á hora de montar, as esporas foron e seguen a ser empregadas polo xinete para castigar o animal, ou ben para que ande, para que corra máis ou para que faga calquera outra manobra que este desexe. Así, temos *esporrear o cabalo*, *picar de esporas* ou *bater o cabalo* para referirnos a esa acción. Asemade, as esporas tamén indican

presionáballo a xugular e o cabalo afogaba e sacudía a cabeza cara atrás tal como quedou inmortalizado nas esculturas do Partenón (Gimpel 2020:53) e negábase a avanzar. Pero no século IX chegou da estepa que está entre China e floresta siberiana o invento dun collar que se axeitaba ó pescozo do cabalo sen ferilo e da rexión siberiana do lenisei chegou tamén o invento de axusta-las ferraduras á uña do cabalo con cravos de ferro (*ferra-lo cabalo*). A partir deste momento en moitos países de Europa o cabalo empezou a substituí-los bois non só no arrastre de grandes pedras senón tamén na agricultura, porque un cabalo, debidamente aparelado e calzado, supera a capacidade de arrastre dun boi, xa que arrastra 54 k a unha velocidade de 1 m/segundo, mentres que un boi arrastra os 54 k a unha velocidade de 0’73 m por segundo e, por parte, un cabalo pode traballar dúas horas diarias máis ca un boi. Pero en Galicia foi distinto. Resulta sorprendente que os cluniacenses e os cistercienses que viñan do leste de Francia e que organizaron a agricultura en Galicia non introducisen o cabalo. Aínda na segunda metade do século XVIII (na súa *Obra de 660 pliegos*) o P. Sarmiento modificaba o refrán *¿A onde irás boi, que non ares? ¿A cortadoría* desta maneira *¿A onde irás boi, que non ares? ¿A Castilla*, porque a el, que era galego, resultáballo raro ver que en Castela se araba con cabalos e mulas, sendo que en Galicia se araba con bois ou vacas (Sarmiento 1772: 6857-6859; Ferro 2002: 363-364). E dicía que en Galicia se facía así, porque o consumo de cebada por parte dos equinos é tan caro que leva boa parte do beneficio: *Tengo idea de haber leido que al principio del siglo pasado se había hecho el cómputo de que en España había seiscientas mil mulas de labranza; y otras tantas de acarreo y de paso. Cada mula come cincuenta fanegas de cebada; y para recoger esta cantidad se necesitan cinco heredades de una hanega de trigo de sembradura; y así las seiscientas mil mulas de labranza, ocupaban tres millones de hanegas de tierra. Y siendo cierto que esas dichas tierras, para cebada de las mulas, se podrían sembrar de trigo para los hombres; y que dos hanegas de tierra dan trigo para que un hombre coma pan todo el año; se deduce que millón y medio de personas se podrían, y podrán hoy, alimentar, con lo que gastaban las seiscientas mil mulas de labranza* (Sarmiento 1752: 881). Polo visto no Sudeste de Francia tampouco entraron inicialmente os cabalos na agricultura e alí a razón que dan é que a natureza do terreo non era axeitada para a produción de avea, que é o cereal indispensable para os cabalos (Gimpel 2002:57).

³³ Esta fórmula tamén se emprega para insultar a dúas persoas que van enriba dun cabalo ou dun medio de transporte semellante (unha bicicleta, por exemplo).

metaforicamente ‘prevención’ cando alguén *está coas esporas postas* ou ‘luxo’ en *Quen calza espora, a fibela aforra*.

2.3.10. Rendas. Para controlar a velocidade e o xiro cando montamos, o xinete usa unhas correas que pasan polo lateral do pescozo do animal e van fixadas ao freo. Estas fitas son as rendas. *A renda solta* significa ‘libremente’ e *afrouxar as rendas* ‘ser máis permisible cunha cousa’. Ademais, as indicacións das rendas van apoiadas pola voz con palabras como *arre* ou *xo*. O *arre* indica avance e o *xo* detención. Destas dúas voces onomatopeicas xurdiron: *arre aquí xo, torna alí peor* dise para indicar que non hai elección posible; *(non dicir/ser) nin arre nin xo* é unha expresión coa que se comenta a indefinición dunha persoa ou unha cousa. Equivale a *nin unha cousa nin outra*; *Desde a burra vai no po, ¡xo, burra, xo!* úsase cando xa é tarde para facer algo que cumpría facer antes; *(ou) arre ou xo* díselles a unha persoa indecisa para que decida. Esta mesma indecisión é a que lle dá significado a *non estar a pé nin a cabalo*.

Coas rendas manéxase, xa que logo, o freo, xa sexa de picadeira, de filete ou de bocado. O tipo de freo escóllese dependendo da obediencia que mostre o équido ás ordes do xinete. Normalmente comézase polo máis sinxelo, un filete de goma simple, e se o animal non obedece entón vanse probando outros modelos ata que se chega ao apropiado. Hai cabalos remisos a parar cando lles mandan e incluso chegan a desbocarse³⁴. Cando de alguén dicimos que *é un desbocado*, queremos dicir que está afeito a falar desconsideradamente, de maneira groseira, insolente ou blasfema.

De todos os xeitos, o aspecto máis negativo da práctica equina é que non está exenta de riscos e un exceso de esforzo físico empeora e acurta a vida do animal: *Cabalo de andadura, pouco dura* (ver *andadura* na epígrafe 2.1); *Cabalo corredor, home rifador, vaso de vidro e tinalla de viño, sempre están en perigo* (ver *movemento* na epígrafe 2.1); ou *Odre de bo viño, cabalo saltador e home rifador, nunca dura moito co seu señor*.

Se algo pode deixar en ridículo a un bo xinete, iso é unha caída (*Dixo o que caeu do burro: “Xa me quería baixar”* ou *Eu ía a cabalo daquel burro, caín del embaixo e entón eu fun o burro*). Na equitación valórase moito, como comentamos na epígrafe 2.2, a mansedume do cabalo e a habilidade do xinete ou da amazona para permanecer enriba del. É obvio, xa que logo, que *Quen non monta a cabalo, nunca cae do cabalo*. Como contraste, podemos lembrar os rodeos americanos ou as súas imitacións galegas en diferentes puntos xeográficos de Lugo ou Ourense nos que se premia a persoa que máis tempo aguante enriba dun cabalo ou dun touro bravo. Mais esta caída é socialmente burlesca, xa que logo, *poñer/pór a caer dun buro/dunha burra* significa ‘criticar [unha persoa] a alguén moi duramente, falar mal del’ e *estar a caer da burra* (OR) úsase para referirse a unha persoa que está nunha mala situación económica. Noutras expresións tamén pasou a designar o momento no que alguén entendeu algo que non entendía *caer da burra* (ver *teimosía* na epígrafe 2.2).

³⁴ Facerse unha cabalaría insensible ao freo ou desaparecer.

Levar un cabalo de ramal e non montar nel tamén se presta á burla social: *Ben burro é o home que ten besta e anda a pé; O que ten besta e anda a pé ben burro é ou É pecado borricar ter besta e levala de ramal.*

Cando un cabalo non é quen de se adaptar á nova vida á beira do ser humano ou cando o propietario xa non precisa os servizos do animal, entón ten a posibilidade de volver ceibalo no monte. Mais é unha decisión importante porque pode ser comido polo lobo ou, se cadra, non o volve ver ata a próxima rapa. *Non botes o cabalo ao monte* é unha expresión con que se dá a entender que o futuro é imprevisible e que as vindeiras circunstancias nos poden forzar a facer cousas que nunca pensamos facer. Agora ben, cando a besta é vella a decisión é fácil de tomar: *Besta vella, botala aos toxos* (ver idade na epígrafe 2.1).

Por último, o exército domesticou e usou os cabalos para moverse e loitar na guerra. Permitíalle ao xinete atacar dende o alto, xa que logo, dende un lugar máis seguro e, á súa vez valíalle de escudo. Este uso bélico tamén funcionou como fonte de creación para a fraseoloxía: *cabalaría andante, cabalaría lixeira, cabalo de batalla*³⁵, *novela de cabalarías* ou *Para pasar boa vida, cabalo de militar, can de rico, servizo de garda civil, ou chaqueta de camiñeiro*. Hogano, só os emprega con finalidade militar a policía montada.

2.4. O mercado. A feira; as rapas e curros. A calidade

O mundo equino moveu moito capital económico ao longo da historia e séguese movendo. Actualmente o mundo das competicións equinas e das apostas fai que haxa *cabalos que son dos que cagan billetes* (OR) ‘cabalo que posúe un valor económico altísimo ou ben por destacar nun deporte ou ben por ser dunha morfoloxía especial’. Estes animais chegan a acadar prezos realmente astronómicos que superan os 300 000 €. Mais ese tipo de animal, normalmente, conforma unha porcentaxe moi baixa do censo equino. En xeral, as persoas que son propietarias dun équido teñen animais economicamente moito máis accesibles. Aconséllase, xa que logo, que *Besta que non poidas manter débela vender /levala a vender* ou *Besta que non poidas pagar, deixala pastar*.

As feiras (incluímos nestas as **rapas das bestas**) eran e son lugares de reunión para tratantes e público en xeral nos que se xuntan todos aqueles animais que están á venda. Normalmente, o animal que vai á feira vai para ser vendido e non volver: *ida sen volta, coma os poldros á feira* ‘non regresar á casa’. Por este motivo, non sempre vai de boa gana: *Que queira que non queira, o burro ha de ir á feira*.

Existen lugares e feiras de longa tradición en Galicia que son de visita obrigatoria para os tratantes e simpatizantes deste tipo de gando: a Pascua en Padrón, a Ascensión ou o Apóstolo en Santiago de Compostela, As San Lucas en Mondoñedo, a Feira de Santos en Monterroso ou o San Martiño no Faramello³⁶: *Aí vén San Martiño co seu cabaliño*;

³⁵ Tamén pode significar ‘factor principal nunha controversia ou á hora de determinar a mestría de alguén: *O novo plano de Infraestruturas do Estado, o cabalo de batalla ao que se terá que enfrontar...*’.

³⁶ É unha parroquia do concello de Teo que está situada na estrada N-550 entre Padrón e Santiago.

Polo Santiago non hai mal cabalo; Para bestas, Monterroso; Bestas en pelo, hainas en Monterroso; Veu un home de Monterroso cunha besta e un burro coxo. A estas feiras non só van negociantes galegos, senón tamén doutras partes da xeografía peninsular. Antigamente, estes compradores viñan en tren e ateigaban os vagóns con animais que mercaban aquí.

Nestes mercados, os gandeiros vendían, mercaban ou incluso trocaban un animal por outro, normalmente un peor por un mellor. Así, ás veces, pódese escoitar nunha conversa entre homes que tal fulano *cambiou de burra* (OR) para referirse a que ‘trocou de muller’ e dino como se fose unha gran xesta. Esta promiscuidade masculina é moito máis agravante en *A muller e a burra, cada día a súa*. Mais a compra ou o cambio non sempre sae como un quere; deste xeito, dicimos ironicamente *¡Boa burra mercamos!* cando se fai un mal negocio ou non saíu algo como se esperaba. Non nos podemos fiar moito nin dos feirantes nin dos posibles compradores porque *O ollo do amo engorda ao cabalo* (lembramos o conto dos dous amigos da epígrafe 2.2) e *O que fala mal da egua, é o que a leva*.

A compra-venda de equinos baséase en que *O negocio das bestas, canto dá, canto pesca*; dáse un prezo de saída mais despois vaise axustando entre o que pide o vendedor e o que ofrece o comprador. O vendedor xa pide un prezo ao cal lle pode baixar para sufrir a menor perda económica posible. De todos os xeitos, algúns excédense demasiado e recoméndaselles que: *Se queres saber o que valen os poldros, vende os teus e merca os de outros*.

A calidade e o tipo de equino que unha persoa necesita (*Para andar, unha mula; para correr, un cabalo; e para marchar de andadura, un burriño castellano*) é outra das características que serviu de inspiración para crear moita fraseoloxía. Cando unha persoa vai mercar un cabalo precisa asegurarse de que vai facer unha boa compra e de que vai facerse cun bo animal. Cómpre, xa que logo, observar o pelo que é o indicador principal da saúde do cabalo; asegurarse de que non ten defectos nas patas; de que non coxea; de que non sexa moi vello, etc. Ten que fixarse, en definitiva, nos seus defectos e virtudes, tanto da súa morfología como do seu comportamento. Segundo o que comentamos na morfología (epígrafe 2.1), o cabalo ideal ten que ser redondo, curto, cascudo, traballador e andador. Ademais, debemos saber, por exemplo, que: *Besta que vai a todas as feiras algún defecto ten; Boa pata e boa orella son sinal de boa besta; Nunca compres besta coxa pensando que sandará, que inda enferma a que está sa, canto máis a que está xa; Nin burra coxa nin bolsa frouxa; A besta, polo medo, e o boi, polo meimo; A besta e a porca, pola máis descomposta; Os machos, velos vir, e as mulas, velas ir³⁷; De besta mular e de home de pouco falar; No pisar coñécese o cabalo; e o cabaleiro, no gobernalo; Poldro de poldrela, becerro de vaca vella; Non compres burro de recueiro nin te cases con filla/fillo de mesoneiro; Besta de monte, a orella cortada³⁸; Besta cega ben a ves*. Se non nos fixamos podemos comprar sen

³⁷ Os machos son admirados e elixidos pola estampa que presentan por diante: peito, etc. Ás mulas, ao revés.

³⁸ É costume e tradición en moitas rapas das bestas, aínda que cada vez menos, cortarlles as orellas para marcalas. O estilo de corte é diferente segundo a zona. En lugares elaboran un corte que comeza na punta da orella ata a base dividíndoa en dúas. Noutras só lles cortan as puntas.

querer un *burro cansado* ‘persoa con pouco ánimo para emprender algo’, un *burro cego* ‘persoa moi pouco intelixente, moi torpe ou parva’, un que *pareza un cabalo montado* ‘dise do home dominado pola muller’ ou pode *sáirnos a burra capada* ‘saírnos as cousas mal ou ao revés’. Malia estas orientacións, quen queira mercar tamén ten que ser un pouco flexible porque *Quen queira mula sen chata, ten que andar a gatas e Mulleres e mulas hai poucas sen zuna*, como dicíamos na epígrafe 2.1 sobre a morfoloxía *Non existe o cabalo perfecto*. Ademais, mercar un cabalo demasiado bo require moita atención porque *Quen ten un bo cabalo e unha bonita muller, nunca está sen aflición*. Por último, neste mercado, existe un tipo peculiar de feirante, o xitano: *Pra entender de burros, os xitanos*.

Nalgunhas vilas queda hoxe unha rúa que se chama *corredeira* e que era en tempos o lugar destinado nas feiras de cabalos para facelos pasear e correr e así observalos ben antes de mercalos.

A compilación que tomamos como base para este estudo reflicte unha diferenza de calidade entre os distintos tipo de équidos, así, de peor a mellor: burro, rocín, cabalo e mula. Así, o cabalo é intelixente e o burro parvo (ver *ignorancia* na epígrafe 2.2): *arrancada de cabalo e parada de burro* ‘dise dos que acometen un traballo con moito ímpeto para abandonalo ao pouco’; *¡Chámalle burro ao cabalo!* ‘dise de alguén que nos parecía pouco esperto mais que demostrou con algún feito ou dito ser persoa aguda’. Atopamos tamén toda unha serie de locucións nas que se compara un animal de maior calidade cun de menor para referirse á ignorancia de alguén e ao acto de non querer aprender nada: *De burro abaixo non hai máis r[u]in besta*; *Máis vale ruín besta que bo burro*; *O que queira ter unha ruín besta, que compre un burro bo; foi por burro e volveu por asno*; *ir por cabalo e volver por burro / ir por besta e volver albarda*³⁹; *picar de burro para besta*; *No mes de maio o exame vale un cabalo*⁴⁰; *o de san Xoán non vale un can, e o da sega, unha cadela*. Calidades que se trasladan ao ámbito humano e, en concreto, á categoría e ao ascenso social: *O que nace burro, burro morre* ou *O que nace para burro non chega a cabalo*. Esa valía do cabalo sobre os outros équidos débese á súa forza, velocidade e estampa. De todos os xeitos, as persoas máis prudentes prefiren montar nun de peor calidade que sexa máis seguro que subir nun de moita calidade pero que sexa malo: *Máis quero burro que me leve ca cabalo que me derrengue/mate*.

Posuír un cabalo ou unha besta incluso pode dar prestixio social -*Agora que ten poldro parece outro-* e *Quen rico queira ser estas cousas ha de ter: ovella, abella e a pedra terbella, egua parideira e muller gobernadeira*. Ademais, *Ao rico empréñalle a besta e maila vaca; e ao pobre, a muller e a gata*. Esta mellora social tamén a atopamos en *andar enriba da besta* que se usa para censurar a quen se gaba moito; en *¡Quen fora rei, para andar a cabalo!* ‘dise cando alguén ten envexa doutra persoa por algo que non pode posuír’; en *(ir/pasar) de cabalo regalado a cabalo barrufeiro* ‘dise de quen pasa da prosperidade á desgraza; que baixa de categoría social’; en *éche un herdeiro fresco: ten tres vacas e un besto* ‘para encarecer a conveniencia dun mozo’; ou en

³⁹ Aquí compárase coa albarda para contrastar porque o burro é o peor dos equinos.

⁴⁰ Aparece o cabalo para reforzar a calidade, como equino máis valioso.

tirado aos sete cabalos ‘de moito nivel, de moito luxo’⁴¹. Porén, existen bestas que teñen que facer méritos para ser valoradas: *Ben vale a besta unha cabezada nova* ‘dise cando o beneficio obtido vale con creces o que se sacrifica’.

2.5. A propiedade e o coidado

2.5.1. Propiedade. A decisión de mercar ou ser propietario/a dun equino implica unha responsabilidade para o seu coidado e alimentación e un custo económico constante que debemos estar preparados para sufragar. A maneira de adquirir un equino pode ser variada; pode ser froito dun regalo ou dunha compra, por exemplo. Así como tamén o tipo de propiedade pode ser diferente: un propietario individual ou colectivo, un empréstimo ou alugueiro, etc.

Cando nos fan un agasallo destas dimensións debemos aceptalo sen ningún tipo de miramento: *A cabalo dado non lle mires o dente* ou *A cabalo dado non se lle olla a boca*. Mais sempre atopamos persoas que son máis avariciosas que non se conforman co que lles dan e queren máis. Esta xente é a que di: *Dábanme o ramal pero eu quería a besta*.

A diferenza entre a propiedade individual e a colectiva estriba no nivel de coidado e de responsabilidade. Así, cando un equino ten máis dun dono corre o risco de sufrir abandono por parte dos seus propietarios ao non asumir unha responsabilidade seria e compartida: *Besta de moitos, cómena os lobos* ou *Tres cunha besta perdidos van: un agarra, outro ten man e outro arréalle a carga para o chan*. Pola contra, cando a persoa propietaria é individual, o vínculo afectivo-social que se desenvolve entre animal e persoa do que falamos na epígrafe 2.3 é moito máis profundo e a responsabilidade do coidado moito máis seria. Xa que logo, é a mellor modalidade de pertenza: *Ben vai a vella na burra cando é súa; É mellor ser dono/arrieiro dun burro /dunha besta ca criado dunha recua*. Incluso o dono chega a sentirse máis orgulloso do animal, tanto que é o que ve o animal con mellores ollos: *O mellor penso do cabalo está no ollo do amo*.

Se a propiedade colectiva era pouco conveniente polo abandono do animal, aínda menos o é o empréstimo ou o alugueiro do animal. Estes animais que andan en mans alleas para traballos de todo tipo son os que sofren os peores tratos: *Ansias alleas matan os asnos*. Por iso, cando unha persoa ten un équido de seu é mellor que non o empreste: *Mula de aluguer, se non leva dous leva tres; A besta e a muller, que a preste quen quixer; A muller e a besta a ninguén se empresta (que cha poden foder); A cabalo alleo, espóra propia*. E menos a alguén que non ten un: *Non prestes besta a quen non ten besta*. O mellor é que *A muller e a besta seu amo a teña*.

2.5.2. Coidado. Da tenza dun equino sempre se espera un beneficio, sobre todo, económico e *Besta que non fai esterco, fóra da corte*. Mais este lucro depende, en maior medida, do seu coidado. Xa que logo, a persoa coidadora necesita ser moi responsable e saber cousas como que: *O que quere ter besta, ten que ser el besta dela; O que abusa da montura nin vai lonxe, nin lle dura; Con ferradura ou sen ferradura,*

⁴¹ Ex.: *Este si que foi un casamento tirado aos sete cabalos. Non faltou de nada, había fartura de todo.*

coida ben a túa mula; Carreira que o cabalo non dá, no corpo a ten; O que ten mulleres, cabras e bestas sempre ten novidades frescas; A besta e a pistola nunca se deixa andar soa. Ademais, un cabalo, un burro ou un macho son coma un fillo que reflicte o coidado e a personalidade do amo: *Polo can e o cabalo coñécese o amo.*

No coidado, debemos considerar todo o que engloba o benestar do animal para acadar un mellor resultado físico e psíquico posible del. Di o refraneiro que *O que o burro ha de ter, burro ha de ser* ‘ten que sufragar os gastos que comporta o seu coidado e intentar poñerse no lugar do animal para comprendelo o mellor posible’ e que *A boa vida bon cabalo cría.* A alimentación e o descanso son fundamentais para a súa calidade de vida. Cómpre sabermos que *Unha hora dorme o galo e dúas o cabalo,* que *A cabalo cansado, (hai que) mudarlle o prado* ou que *Ao amigo e ao cabalo non hai que cansalo.*

2.5.3. Alimentación. Os cabalos son animais de pastoreo. O seu método natural de alimentación é estar a pastar nunha zona ampla, comendo pouco e a miúdo. Un cabalo salvaxe case sempre ten comida no estómago, pero non tanta como para non poder correr para escapar do perigo. Os cabalos estabulados, pola súa parte, levan unha vida artificial.

O alimento principal dos equinos é a herba, tanto na corte (*palla para o burro*, ver ignorancia, *De palla ou palleiro enche á besta o comedeiro* ou *Tódolos burros comen palla, o caso é saber darlla*) coma no monte (*Bestias do monte non comen cebada*). O noso refraneiro ata chega a recoller algunha especie das máis axeitadas para alimentar: *Serradela boa herba, meu cabalo come dela.* Os cabalos que viven en liberdade nas serras galegas comen moito toxo, unha planta de carácter leñoso que os fornece con bastante enerxía mais que lles provoca unhas dixestións moi pesadas e uns abdomes bastante arredondados. Xa na casa, ás veces, o toxo tamén forma parte da alimentación do equino mais a abundancia de herba é moito maior. Ademais, dánselle cereais e, actualmente, pensos que calibran a alimentación co traballo que realiza o animal. Estas achegas enerxéticas tenden a gustarlles moito e ofrécenlles un bo resultado alimenticio, tanto que unha besta que só come herba é considerada como un animal de mala calidade (*Besta de herba, besta de merda/perda*). Quen non alimente ben corre o risco de que o animal non aguante o trafego: *O que mal pensa, cánsalle a besta*⁴² ou *Besta sen cebada, nunca fixo boa cabalgada.* Ademais, unha boa alimentación non ofrece resultados inmediatos xa que a *Cebada do día non fai andar cabalaría*, en consecuencia, *O que en agosto non dá cebada, en xaneiro colga a albarda* ou *Se no inverno queres besta, colle no verán herba seca.* O noso inverno, frío, chuvioso e tan pouco solleiro obríganos a gardar a herba no verán para despois alimentar o resto do ano. Asemade, estes complementos enerxéticos que lles damos na alimentación tamén deixaron pegadas nos nosos fraseoloxismos: *gañar a cebada* ‘envorcallarse [as cabalarías polo chan (humoristicamente tamén as persoas)]’ é sabido que, cando un cabalo sae da corte ou se ve libre, o primeiro que fai é escofarse contra a terra para se rañar: adóitase dicir que para o animal é unha parte importantísima do seu aseo, porque mata tódolos insectos que teña pegados ó lombo. Na locución hai como un contraste de

⁴² *Pensar* significa ‘dar penso ao gando, alimentalo e acomodalo’.

sensacións: o tomar a cebada (alimentación) e o escozarse (aseo). Outros fraseoloxismos son *mula criada ao pan* ‘persoa ignorante e bondadosa’, *¡Soña o burro co farelo!* ‘dise cando alguén soña ou pretende un imposible’, *¡Cantos burros mantén a fariña!* ‘dise das persoas que se aproveitan doutras con máis diñeiro ou doutro tipo de abundancia; tamén se pode referir aos traballadores ou ás traballadoras das institucións administrativas, políticos ou civís’, *dar sopas de mel a un burro* ‘dar algo valioso a quen non o sabe apreciar’ (ver *calidade* na epígrafe 2.4) e *O pan de millo moita besta cria*.

A cantidade que pode comer un equino ao final do día oscila entre 10 e 15 quilos de forraxe e entre 1 e 5 quilos de gran -máis ou menos a cantidade de cereal que comen seis galiñas e un galo: *Seis galiñas e un galo comen a ración dun cabalo*-. Este, se cadra, é o custo económico que máis debemos ter en conta á hora de quereremos ser propietarios dun destes animais porque, aínda que non traballe, come igual: *Besta na *coadra, se non come paga; Besta atada, se non come, paga; ou A besta pola cebada non é paga*. Este volume de alimento é unha cantidade desmesurada se a comparamos coa que dixiren os seres humanos. Deste xeito, *comer coma mulos* e *comer coma un burro/mulo* significan ‘comer moito’ e *estar farto coma un burro* ‘sentirse moi saciado despois dunha enchenta’. Mais as eguas galegas non son moi coñecidas por comer moito, senón que máis ben teñen a fama de ser fracas e de pasar fame: *estar a dente como egua galega* ‘pasar fame e penalidades’. Esta situación é consecuencia directa da escaseza dos pastos nos montes galegos en determinadas zonas ou en determinadas épocas do ano. De todos os xeitos, o equino posúe un estómago moi pequeno para o tamaño corporal que ten; mide máis ou menos o que un balón de rugby por iso é un animal que come constantemente en cantidades pequenas. Esta estrutura fisiolóxica obriga o coidador a ter que distribuírlles o alimento en racións e, como animal de costumes que é -*Afíxose o burro ás berzas, e non deixou verdes nin secas*- a crearlles unha rutina alimentaria que lles altere o menos posible a súa flora intestinal. Asemade, o cabalo posúe un aparato dixestivo delicado que é moi propenso a padecer cólicos. O desenvolvemento do intestino grosso (e, en conxunto, dos dous intestinos) e as grandes diferenzas de tamaño das distintas rexións do seu intestino, así como a incapacidade dos équidos de vomitar e a rapidez co que o alimento pasa polo estómago ó intestino (o que resulta especialmente perigoso se se trata de grans ou penso) fan que os cólicos por torsión ou compactación sexan frecuentes nestes animais.

Como nas persoas, non todos os equinos comen igual. Ás veces uns animais comen máis ca outros dependendo do seu apetito: *A besta lambona, taleiga⁴³ de area* ‘aconsella sofrear o apetito’, *A cabalo comedor, ramal curto* ou *O cabalo farto non é comedor*; outras depende do traballo que faga e do seu tamaño en cuestión: *O burro, canto máis grande, máis lambe*. Mais, coma moito ou coma pouco, a proba irrefutable do que come reflíctese nas súas feces: *Como come a besta, dío a besta, e tamén o di a bosta*.

Cando o animal está estabulado, polo regular, a forraxe bótaselle nun comedeiro especial que se lle chama *presebe, comedeira, manxadoira* ou *pesebre*. Este recipiente

⁴³ A *taleiga* é unha bolsa na que se acebadan as cabalarías.

tense usado co significado de ‘nivel económico’ en *Non sei se chegará a burra ao pesebre* ou *chegar o burro ao pesebre* ‘ir gastando mentres se teña para vivir’ e como símbolo de ‘fame’ en *choverlle no pesebre ao faco* ‘estar morto de fame’.

Existe algún tipo de propietario que é criticado ou burlado polo tipo de alimentación ou de coidado que lles dan aos seus animais: *como o cabalo do mesquiño, farto de auga, mal mantido e ben corrido* ‘dise de quen é tratado mal, que non se lle dá nada pero que se lle esixe moito’; *pasar [a alguén] coma ao burro dos xitanos (que cando xa se acostumara a non comer, morreu)* ‘dise de quen come pouco’ (é normal que *O burro do xitano, en vendo o pan alonga o paso*); *facer como a besta do arrieiro que leva /carreta viño e bebe auga; facer como os burros dos arrieiros que levan/carretan viño e beben auga; é como as bestas do arrieiro que levan viño e beben auga* ou *é coma os burros da Limia, que apañan viño e beben auga* ‘dise das persoas excesivamente económicas’.

2.5.4. Albeites e veterinario. Por último, como axuda auxiliar, podemos chamar o veterinario. El é o facultativo encargado de revisar periodicamente a saúde do animal e de receitar os tratamentos precisos que se axusten o máximo posible ás necesidades do animal. É certo que *Ao albeite non lle doe a carne da besta* porén pode evitar e curar moitas das enfermidades ou males que o animal poida padecer. Noutros casos, a persoa coidadora, en caso de que teña xa moita experiencia coidando este tipo de animais, dependerá menos do facultativo porque *As amatas do meu burro fixeron de min albeite*.

2.6. A muller e os equinos

Os equinos servíronlle e sêrvenlle ao home para explicar os comportamentos, o trato e a propiedade de ter unha muller. A maioría deles teñen actualmente un forte valor marcadamente machista ou misóxino e empréganse nun ton sobre todo burlesco ou humorístico. O refrán *Mulleres, mulas e muletas escribanse-empezan (todas) coas mesmas letras* fai a caracterización máis xeral. Mentres, *A muller bailar/falar e ao burro ornear, o diaño debeullo ensinar* intentan explicar aqueles aspectos femininos que lles resultan máis incomprensibles do seu comportamento.

A muller que asubía e as mulas que fan “hin” douchas para ti, Muller que asubía, mula que griñe e galiña que canta como capón, na miña casa non, non, Muller que axubee e mula que faga “iii”, garda pra ti que pra min non sirve ou *Muller que sabe latín e mula que fai ¡hin!, arrenega dela ata o fin* alertan os homes sobre as mulleres que asubían ou que sabían demasiado para que non se acheguen a elas. *A muller, a cabra e a burra, a máis cabezuda e Mulleres e mulas hai poucas sen zuna* tamén lles axuda a facer unha boa elección e unha muller que *baila como un cabalo* é aquela que brinca máis do debido ao bailar.

Para controlar ese comportamento rebelde aconséllase a violencia que antano se empregaba para domar e facer obedecer os burros e as bestas (ver *doma* na epígrafe 2.3): *A muller e a burra, con paus se cura; Á muller e á burra, cada día unha zurra; Á muller e á mula vara dura* ou *A muller e a mula, cada día súa tunda; e o que así non fixer, nin terá boa mula nin boa muller*.

Compárase tamén a propiedade dos equinos coa dunha esposa. Recoméndase non emprestala en: *A muller e a besta a ninguén se empresta/presta; A muller e a besta a ninguén as emprestes que chas poden foder; A muller, a escopeta e o cabalo, non prestalo* ou *A muller, o cabalo e a espada a ninguén se debe ceder*. Asemade, aconséllase que *A muller e a besta seu amo a teña*.

O último aspecto que se compara é a alimentación: *Á muller (, ao cabalo) e á mula, pola boca lles entra a fermosura*.

3. Conclusión final

Segundo os datos do Instituto Nacional de Estatística (INE), en Galicia hai xa máis de 1400 aldeas que están abandonadas e máis de 750 que teñen só un veciño. Galicia é, polo tanto, cada vez máis urbana. Este cambio de hábitat ten provocado unha mudanza importantísima no contacto que había antano entre seres humanos e equinos. A relación entre as persoas e estes fermosos animais mudou do mesmo xeito que cambiaron as relacións sociais entre os propios seres humanos (pasamos dunhas redes sociais densas a unhas redes sociais difusas⁴⁴). Hogano, incluso no campo apenas os precisan porque agora son os coches e os tractores os que se utilizan como transporte e como forza motriz para o traballo agrícola.

Malia esta situación, a pegada que estes animais deixaron na nosa lingua foi moi profunda e precisámoslos como referentes para expresar a nosa vida, para expresar a realidade. Ben é certo que non estamos a augurar un perigo de extinción para estes fermosos mamíferos. Eles seguen limpando os nosos montes, enchendo os curros nas rapas das bestas e, como non, funcionando como entretemento no noso ocio e no noso deporte.

Neste traballo queríamos dar a coñecer o interior destes animais e debuxar o esqueleto que lle daba forma á nosa fraseoloxía equina pero a riqueza e a expresividade tan intensa que emerxe desta compilación fraseolóxica case nos levou a crear un manual equino. Aínda así, alertamos de que este artigo non esgota o seu obxecto de estudo senón que semella abrir outros moitos novos enfoques e estudos máis amplos nos que cómpre traballar.

4. Referencias bibliográficas

- CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús (2006): “Dieciséis expresiones y proverbios latinos con el asno como protagonista” en *Paremia 15*. Madrid.
- CASCAJERO, Juan (1999): “A la sombra del asno. Asnos, burros y jumentos en la Paremiología antigua” en *Paremia 8*. Madrid.
- DEUTSCH, Julie (*sine data*): *El comportamiento del caballo*. Madrid, Tikal Ediciones.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1772): *Volume 5 y último de la Obra de 660 Pliegos de el Reverendissimo Padre Maestro Fray MARTIN SARMIENTO, Benedictino que*

⁴⁴ No ámbito rural as relacións son densas por existir un contacto continuado entre as mesmas persoas (veciñanza, amigos, etc.); mentres que no urbano son difusas xa que o contacto é moito máis puntual e ocasional e a profundidade do coñecemento moito máis superficial.

- trata De Historia natural, y de todo genero de Erudicion, con motivo de un papel que parece se havia publicado por los Abogados de la Coruña contra los Foros, y Tierras, que poseen en Galicia los Benedictinos: Y lo escribiò en Madrid por los años de 1762. y siguientes. Sacada esta Copia de su Original, para el Uso de el Excelentissimo Señor Duque de Medina-Sidonia.* En Madrid, Año de 1772. Edición en microfilm da Universidade de Santiago de Compostela. Véxase FERRO RUIBAL, Xesús (2002): “Lingua, vida cotiá e corridas de touros. Miscelánea inédita de Fr. Martín Sarmiento” en *Boletín da Real Academia Galega* 363,2002, 63-93.
- SARMIENTO, Fr. Martín (1752): *Notas al Privilegio concedido por Ordoño II al monasterio de Samos y reflexiones sobre archiveros.* Véxase SANTOS PUERTO, José (ed.) (2010). *Notas al Privilegio concedido por Ordoño II al monasterio de Samos y reflexiones sobre archiveros. Estudio preliminar, edición e índices de ...* La Laguna: Universidad de La Laguna. Museo de la educación.
http://webpages.ull.es/users/medull/pedagogos/SARMIENTO/Reflexiones_sobre_Archiveros.pdf
- FERRO RUIBAL, Xesús (2010): “Dentes e moas na fraseoloxía galega” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 12, 2010, 69-126. Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- FITZPATRICK, Andrea (2007): *Guía completa de razas de caballos. Sine loci*, Lisma Ediciones.
- GIMPEL, Jean (2002): *La revolution industrielle du Moyen Âge.* Paris: Éditions du Seuil.
- GONZÁLEZ GUERRA, Anxo (2010): “Fraseoloxía e paremioloxía de Pilar Guerra (Trasar, Carballedo, Lugo)” en *Cadernos de fraseoloxía galega* 12. Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- GROBA BOUZA, Fernando (2010): “*A cabalo regalado non se lle mira o dente.* Compilación da fraseoloxía equina galega actual” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 12, 2010, 317-372. Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- MÁRQUEZ, Luis Francisco (1994): “El mundo equino en las paremias inglesas y sus correspondencias españolas e italianas” en *Paremia* 3. Madrid.
- MARTÍNS SEIXO, Ramón Anxo (2010): “120 locucións verbais galegas” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 12, 2010, 373-386. Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- PAMIES BERTRÁN, Antonio (2010): “El componente (inter)cultural en la metáfora: el caso de la ictionimia”, en CRIDA ÁLVAREZ, Carlos Alberto (2010) (ed.): *Fraseo-Paremiología e Interculturalidad.* Atenas: TA KALÓS KEIMENA, 33-53.
- PAMIES BETRÁN, Antonio; TUTÁEVA, Kamilla (2010): “El árbol como referente linguo-cultural y su huella fraseo-paremiológica”, en MELLADO, Carmen et alii (eds.) (2010): *La fraseografía del S. XXI. Nuevas propuestas para el español y el alemán.* Romanistik, tomo 6. Berlín: Frank & Timme. Verlag für wissenschaftliche Literatur, 169-190.

- PENA, Xosé Antonio (dir.) (2006): *Gran dicionario século21 da lingua galega*. Vigo, Editorial Galaxia e Edicións do Cumio.
- RUSELL, Alán (1999): *Caballos. Razas y procedencia*. Barcelona, Ultramar Ediciones.
- SANTAMARINA, Antón (coord.) (*sine data*): *Diccionario de diccionarios*. Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega e Consellería de Educación e Ordenación Universitaria.

Referencias electrónicas

<http://hospitalequino.com> [Data de consulta 24/02/2011]

<http://www.fhgallega.com> [Data de consulta 04/03/2011]

<http://elprogreso.galiciae.com/nova/24772.html> [Data de consulta 04/03/2011]